

Analysis of Semantic Relations of the Term ‘Education’ in Imam Ali (PBUH)’s Speech

Sedighe Kaviani^{*}, RezaAli Nowruz^{}**

MohammadReza Shamshiri^{*}, Zohre Saadatmand^{****}**

Abstract

Education as a basic human need plays a crucial role in fulfillment of potentials, moral excellence and achieving a virtuous life. Despite the central position of the concept of education in the Islamic thought, there has not been separate research on semantic relations of the term education in Imam Ali (PBUH)’s speech. Using qualitative content analysis and thematic analysis, the present study has systemically examined terms and concepts related to education in two main sources Nahj al-Balagha (The Path of Eloquence) and Ghurar al-Hikam wa-Durar al-Kalim (Exalted Aphorisms and Pearls of Speech). The analysis was conducted on the level of terms, themes and semantic network in order to draw up a more precise conceptual structure of education in Imam Ali (PBUH)’s speech. Research findings show that education in Imam Ali (PBUH)’s intellectual constellation is a multifaceted, dynamic, and network-based concept encompassing all existential aspects of human being. In addition to terms and themes which are directly concerned with the subject of education, such fundamental concepts as purification of the soul, teaching the

* Ph.D. Candidate of Philosophy of Education, Islamic Azad University, Isfahan Branch (Corresponding Author), Isfahan, Iran, hastykaviany@gmail.com

** Associate Professor of Philosophy of Education, University of Isfahan, Isfahan, Iran, nowrozi.r@gmail.com

*** Associate Professor of Philosophy and Islamic Theology, Islamic Azad University, Isfahan Branch, Isfahan, Iran, mo_shamshirir@yahoo.com

**** Associate Professor of Curriculum Planning, Islamic Azad University, Isfahan Branch, Isfahan, Iran, zo.saadatmand@yahoo.com

Date received: 23/01/2025, Date of acceptance: 22/04/2025

scripture, guidance, growing up, salutary lessons, order, and role model are connected to the semantic system of education in Imam Ali (PBUH)'s speech and placed in its conceptual framework. Thus, education is not only a matter of moral or behavioral development of individuals, but also a process targeting human beings' demeanor, action and views. Recognizing the semantic relations can lay the ground for reforming the structure of education and designing educational models drawing upon Imam Ali (PBUH)'s wisdom.

Keywords: education, semantic relations, semantic network, Imam Ali (PBUH), Nahj al-Balagha.

Introduction

Islam is a religion of guidance and education, and God Almighty has stated in numerous verses that the primary purpose of sending the prophets is the teaching and cultivation of human beings. Accordingly, education constitutes one of the most fundamental aspects of human life, as it situates individuals within the purpose of creation and provides the foundation for the formation of human character and the actualization of deeply rooted religious behaviors. The ultimate aim of education is to realize the inherent potentialities within human beings, namely, the development of a complete, blissful, just, and faithful person, worthy of the status of the noblest of creation and deserving of the Creator's honor. Within this framework, Islam presents a comprehensive educational system, whose principles and methods are derived from divine revelation and actualized through the guidance of the Infallible Imams (peace be upon them).

In this regard, one of the most effective approaches to understanding this comprehensive educational system is the examination of the teachings and thoughts of Imam Ali (peace be upon him). A meticulous analysis of his statements not only enables the extraction of the fundamental concepts of education but also facilitates the elucidation of their internal relationships and the identification of their semantic networks. In this approach, attention to the textual context and discursive structure is essential, as "education" in religious texts does not appear solely as an independent concept but rather manifests through networked connections with other themes and through extensive semantic relationships.

While previous research has largely focused on the analysis of educational concepts in the Qur'an, the study of Imam Ali's statements has received comparatively little attention. Accordingly, the central aim of the present research is

to uncover and analyze the educational concepts in his teachings and to delineate a comprehensive semantic network of the concept of “education”.

Materials & Methods

This study was conducted using a content analysis approach grounded in thematic analysis to uncover the semantic relationships and conceptual networks of the term “education” in the statements of Imam Ali (peace be upon him). Data were extracted from two primary sources: *Nahj al-Balagha* and *Ghurar al-Hikam*. The research process comprised several stages, including the identification and classification of educational concepts across three levels—lexical items, themes, and semantic networks—analysis of the internal and external relationships among these concepts, construction of a semantic network of education, and, finally, interpretation of the findings with respect to the context and discursive structure of the texts. This method enables a deep, multidimensional, and systematic examination of the concept of education in the thought of Imam Ali (peace be upon him).

Discussion & Results

“Education” (*tarbiya*) is one of the most fundamental existential needs of the human being. It nurtures individual personality, organizes social life, opens the path toward a virtuous life (*ḥayāt ṭayyiba*), and ensures both worldly and eternal felicity. Accordingly, the present study, employing qualitative content analysis and a three-layered thematic approach (words, themes, and semantic network), examines the sayings of Imam ‘Alī (peace be upon him) in *Nahj al-Balāgha* and *Ghurar al-Ḥikam*. The aim has been to identify and explicate the lexical concepts and conceptual structures associated with education, and to construct a comprehensive semantic network of this key notion.

In the first stage, through a close analysis of *Nahj al-Balāgha* and *Ghurar al-Ḥikam*, lexical items derived from the roots *r-b-b* and *r-b-w*—recognized as the principal origins of the word *tarbiya*—were extracted and categorized. The analysis revealed that terms such as ‘*ālim rabbānī*’ (the divine scholar), *rabīb* (the nurtured), *marbūb* (the one nurtured), and verbs like *rabbawā* and *yurabbī* occur in contexts directly related to the education of the individual, the self, and society.

In the second stage, themes with explicit educational significance in the Imam’s sayings were identified through a comprehensive review of authoritative translations and commentaries on these works. Lexical items such as *ṣanā’i*’, *ḥaḍanat*, *arūḍuhā*,

sūsū, ta'dīb, and yudarrab, although etymologically distinct from tarbiya, in context signify processes of education, refinement, discipline, or preparation.

In the third stage, closely related and parallel concepts such as tazkiya (purification), hudāya (guidance), rushd (growth), 'ibra (lesson-taking), uswa (exemplar), ta'lim al-kitāb (teaching of the Book), and nizām (order) were identified as core elements of the semantic network of education. The analysis demonstrates that the structure of education in Alawi thought rests upon three foundational levels: education of character (purification and refinement of the soul), education of conduct (moral behavioral practices such as discipline, emulation, and taking lessons), and education of insight (teaching Qur'anic knowledge and divine guidance).

Moreover, Imam 'Alī (peace be upon him) emphasizes the multifaceted role of the “educator”, ranging from God and the Prophet to the Imam, the divine scholar, parents, and even the individual in relation to the self. Within this framework, education is conceived not only as instructional but also devotional, interactive, and community-oriented. The scope of its addressees is equally expansive: from the individual to society and even to nature, all fall within the domain of education and are shaped by its effects.

Conclusion

This study indicates that in the thought of Imam Ali (peace be upon him), “education” constitutes a coherent and holistic system based on three fundamental dimensions: inner identity, outward conduct, and cognitive outlook, concurrently fostering individual development, social interaction, and the embodiment of noble human values. This three-dimensional framework elevates education beyond a linear and purely instructional process, transforming it into a continuous, self-aware, and interactive mechanism in which the individual acts simultaneously as both learner and educator. The broad spectrum of actors and “educators”, ranging from God and the Divine Saints to parents and the individual, and the scope of “learners”, spanning from the self to society and nature, reflect Imam Ali's comprehensive, macro-level approach, realizing education as a strategic and transformative structure rather than merely an institutional or instructional function.

Based on these findings, the semantic network of education in his sayings can serve as a major theoretical construct for designing and revising contemporary indigenous educational programs and models—programs that attend to both individual and collective capacities while addressing the identity, cultural, and

ethical challenges of Islamic societies. This perspective presents “education” not as a tool for control or conformity, but as a path toward existential balance, the cultivation of intrinsic virtues, and a meaningful life, thereby opening new horizons for redefining education in the present era.

Bibliography

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balaghah, Translations by Ayati, Ansarian, Dashti, Shahidi, Fayd al-Islam, and Makarem Shirazi.

Abbasi Moghaddam, Mostafa (1992), *The Role of Exemplars in Preaching and Education*, Tehran: Islamic Propagation Organization.

Adib, Ali Mohammad Hossein (1983), *The Method and Approach of Education from the Viewpoint of Imam Ali (PBUH)*, Tehran: Anjam Ketab Institute.

Ahmadzadeh, Mohammad 'Alam (2010), “Conceptual Analysis of Education in the Holy Qur'an”, *Rah-e Tarbiat*, 5(13), 11–30.

Akhavan, Mohammad, & Akram Ahmadian Ahmadabadi (2012), “Learning from Admonition and Its Role in Islamic Ethics and Education from the Viewpoint of Imam Ali (PBUH)”, *Alavi Research Journal*, 3(5), 1–22.

Al-'Attas, Sayyid Muhammad Naqib (1999), *The Concept of Education in Islam*, Translated by Mohammad Hossein Saket, Tehran: Islamic Studies Institute Publications.

Alizadeh, Emran (1981), *Words of Nahj al-Balagha*, [Publisher unknown].

Amadi, Abdul-Wahid ibn Muhammad (1987), *Al-Muhaqqiq al-Bāri's Commentary on Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*, Commentary by Muhammad ibn Husayn Agha Jamal Khansari, Edited by Jalal al-Din Muhaddith, Vol. 4, Tehran: Institute for Publication.

Amadi, Abdul-Wahid ibn Muhammad (1999), *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*, Edited by Sayyid Hashem Rasouli Mahallati, Vols. 1–2, Tehran: Office of Islamic Culture Publication.

Amadi, Abdul-Wahid ibn Muhammad (2002), *Tasnif Ghurar al-Hikam*, Translated by Mostafa Dera'ati, Mashhad: ZariKh Aftab

Amid, Hasan (2010), *Amid Persian Dictionary*, Tehran: Ashja' Publishing.

Aref, Mohammad Sadegh et al (1996), *Commentary on Nahj al-Balagha by Ibn Meytham*, Vol. 5, Mashhad: Astan Quds Razavi.

Bafkar, Hossein (2010), *Islamic Social Etiquette: Principles, Methods, and Functions*, Qom: Islamic Research Center.

Bagheri, Khosrow (2010), *Approaches and Methods of Research in the Philosophy of Education*, Tehran: Cultural and Social Research Institute.

Bagheri, Khosrow (2011), *A Reconsideration of Islamic Education*, Tehran: Madreseh Publications.

- Ebrahimi, Zahra (2021), The semantic domain of education based on substitute words in the Holy Qur'an, *Research in Islamic Education Issues*, 29(50), 59–81.
- Elhami-Nia, Ali-Asghar, & Nematollah Yousefian (1997), *Islamic Ethics*, Vol. 1, Qom: Islamic Revolutionary Guard Corps.
- Falsafi, Ahmad (2002), *Persian Language Dictionary*, Tehran: Payam-e Azadi.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (n.d.), *Al-'Ayn*, Vol. 8, 2nd Edition, Qom: Hijrat Publishing.
- Fathi, Ali (2021), "Explanation of the Semantic Analysis Method of Key Educational Terms in the Qur'an: A Case Study on the Concept of Education", *Islamic Education*, No. 38, pp. 127–151.
- Feyzi Pour, Ali-Asghar (2021), "Relearning the Qur'anic and Hadith Foundations of Order and Discipline and Its Relation to the Good Life", *Research in Islamic Knowledge and Education*, No. 3, pp. 62–80.
- Hajilouei Moheb, Mohammad Mahdi & Maryam Shamkhani (2021), "Semantics of 'Guidance' in Nahj al-Balagha Based on Lexical Co-occurrence", *Alavi Research Journal*, Vol. 12, No. 23, pp. 55–80.
- Hashemi, Seyyed Hossein (2009), "The Nature and Objectives of Education", *Qur'anic Studies*, Special Issue on the Qur'an and Philosophy of Education, Nos. 59–60, pp. 30–71.
- Hosseini Nia, Seyed Mohammad Reza & Sara Saleki (2019), "Analysis of the Semantics of Qur'anic Vocabulary in the Field of Education: Mapping its Semantic Network in the Holy Quran", *Islam and Educational Research*, No. 21, pp. 85–102.
- Ibn Faris, Ahmad (n.d.), *Mujam Maqayes al-Lugha*, edited by Abd al-Salam Muhammad Harun, Vol. 2, Qom: Maktab al-Ilam al-Islami.
- Izutsu, Toshihiko (1981), *The Structure of Ethical-Religious Concepts in the Qur'an*, Translated by Fereydoun Badrei, Tehran: Ghalam.
- Javadi Amoli, Abdullah (1989), *The Secrets of Worship*, Tehran: Al-Zahra.
- Kamiabi, Mohammad-Mehdi (2018), "A Reflection on the Semantics of the Word 'Uswah' in the Qur'an and Hadith", *Hadith Sciences*, No. 88, pp. 33–59.
- Khaghani Esfahani, Mohammad (2004), "Education or Purification: A Major Challenge in Islamic Ethics", *Akhlaq*, No. 14, pp. 90–102.
- Khamehgar, Mohammad (2010), "Semantic Network of Qur'anic Topics: Introducing Six Approaches in Thematic Interpretation of the Holy Quran", *Qur'anic Research*, No. 63, pp. 236–271.
- Laithi Waseti, Ali ibn Mohammad (1997), *Uyun al-Hikam wa al-Mawa'iz*, edited by Hossein Hassani Birjandi, Qom: Dar al-Hadith.
- Mahdizadeh, Hossein (2002), "An Exploration of the Qur'anic Root of the Word 'Tarbiat' and Its Semantic Implications", *Ma'refat Journal*, No. 59, pp. 104–110.
- Makarem Shirazi, Naser (1996), *Message of Imam Amir al-Mu'minin (PBUH)*, Volumes 9, 10, 12, 15, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

89 Abstract

- Makarem Shirazi, Naser (2007), Message of Imam Amir al-Mu'minin (PBUH), Volumes 8, 9, 12, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Makarem Shirazi, Naser (2009), Message of Imam Amir al-Mu'minin (PBUH), Volume 4, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Makarem Shirazi, Naser (2011), Message of Imam Amir al-Mu'minin (PBUH), Volume 15, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Mo'in, Mohammad (2007), Mo'in Dictionary, 2nd edition, [Place of publication not identified]: Zarrin Publishing.
- Mokhtari, Shohreh, and Hadaeq Rezaei (2013), "A Cognitive Study of the Semantic Network of the Preposition 'bā' in Persian Language", *Linguistics and Dialects of Khorasan*, No. 9, pp. 73–94.
- Naqibzadeh, Abdolhossein (1999), *An Overview of the Philosophy of Education*, 22nd edition, Tehran: Golshan Publishing.
- Nazir, Mohammad (2024), "Educational Methods of Prophet Ya'qub (PBUH) from the Qur'anic Perspective", *Educational Jurisprudence Discourse*, No. 28, pp. 43–61.
- Office for the Publication of Imam Ali (PBUH) (1997), *Education in Nahj al-Balagha*, Tehran: Tarbiat Publications.
- Pahlevan, Mansour, & Shokouh Chiniforoushan (2012), "The Miracle of the Qur'an from the Viewpoint of Imam Ali (PBUH)", *Alavi Research Journal*, 3(5), 47–65.
- Qaemi Amiri, Ali, Shahin Simiyari, and Mohammad Armand (2019), "Examining the Effectiveness of Education on Individual and Social Development from the Qur'an's Perspective with Reference to Islamic Mysticism", *Islamic Mysticism Quarterly*, No. 60, pp. 210–231.
- Qaemi Moghadam, Mohammad-Reza (2001), "Lessons and Education in the Qur'an and Nahj al-Balaghah", *Methodology of Humanities*, No. 27, pp. 69–91.
- Qureshi, Ali-Akbar (1998), *Vocabulary of Nahj al-Balaghah*, Tehran: Qiblah.
- Ragheb Esfahani, Hossein ibn Mohammad (n.d.), *Vocabulary words of the Qur'an*, Beirut: Dar al-Qalam.
- Rudgar, Mohammad Javad (2012), "Legitimate Asceticism (Its Spiritual and Epistemological Effects)", *Spiritual Studies*, Nos. 4 & 5, pp. 93–124.
- Sadri Afshar, Gholamhossein et al (1994), *Contemporary Persian Dictionary*, Tehran: Kalameh Publishing.
- Sanaei, Mehdi (1999), *A Study on Islamic Education and Training*, Mashhad: Sanabad.

تحلیل روابط معنایی واژه «تربیت» در سخنان حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام

صدیقه کاویانی*

رضا علی نوروزی**، محمدرضا شمشیری***، زهره سعادت‌مند****

چکیده

«تربیت» به‌عنوان یکی از نیازهای بنیادین انسان، نقشی راهبردی در شکوفایی ظرفیت‌ها، تعالی اخلاقی و دستیابی به حیات طیبه ایفا می‌کند. با وجود جایگاه محوری این مفهوم در اندیشه اسلامی، تاکنون پژوهشی مستقل به تحلیل روابط معنایی واژه «تربیت» در سخنان حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام نپرداخته است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد مضمون‌کاوی (تحلیل تماتیک)، به بررسی نظام‌مند واژگان و مفاهیم مرتبط با تربیت در دو منبع اصلی نهج‌البلاغه و غررالحکم پرداخته است. تحلیل‌ها در سه سطح کلمات، مضامین و شبکه معنایی صورت گرفته تا ساختار مفهومی دقیق‌تری از «تربیت» در گفتار آن حضرت ترسیم شود. یافته‌ها حاکی از آن است که «تربیت» در منظومه فکری حضرت امیر علیه‌السلام مفهومی چندساحتی، پویا و درهم‌تنیده است که تمامی ابعاد وجودی انسان را در برمی‌گیرد؛ افزون بر واژگان و مضامینی که به‌صورت صریح در کلام حضرت به موضوع تربیت اختصاص یافته‌اند، مؤلفه‌هایی مانند تزکیه نفس، تعلیم معارف

* دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (نویسنده مسئول)، اصفهان، ایران، hastykaviani@gmail.com

** دانشیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، nowrozi.r@gmail.com

*** دانشیار فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان، اصفهان، ایران، mo_shamshirir@yahoo.com

**** دانشیار برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان، اصفهان، ایران، zo.Saadatmand@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

قرآنی، هدایت الهی، عبرت‌گیری، نظم و انضباط، رشد و الگوپذیری، با نظام معنایی تربیت در گفتار ایشان پیوند می‌یابند و در چارچوب مفهومی آن جای می‌گیرند. بر این اساس، تربیت نه فقط ناظر به پرورش اخلاقی یا رفتاری فرد، بلکه فرآیندی است که هم‌زمان منش، کنش و بینش انسان را هدف قرار می‌دهد. بازشناسی این روابط معنایی می‌تواند بستر مناسبی برای اصلاح ساختار «تربیت» و طراحی الگوهای آموزشی مبتنی بر حکمت علوی فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: تربیت، روابط معنایی، شبکه معنایی، حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، نهج‌البلاغه.

۱. مقدمه

اسلام دین هدایت و تربیت است و خداوند متعال در برخی آیات، هدف اصلی از ارسال رسولان را تعلیم و تربیت انسان‌ها برمی‌شمارد (آل‌عمران: ۱۶۴). بر این مبنا یکی از جنبه‌های زندگی انسان، جنبه تربیتی اوست تا در راه فلسفه خلقت بشر گام برداشته و با تربیت دین اسلام، شاکله انسانی در وجود او به‌طور کامل شکل گرفته و رفتارهای دینی ریشه‌دار، در او به فعلیت درآید. در واقع هدف از تربیت انسان، رساندن او به کمالاتی است که استعداد به‌دست‌آوردن آن را دارد؛ انسانی کامل و سعادتمند، حق‌طلب و عدالت‌جو، متکی بر خالق خویش، آرمان‌خواه و دادگر، مؤمن و بافضیلت، آن‌گونه که واقعاً اشرف مخلوقات و در خور تکریم آفریدگار جهان باشد (ادیب ۱۳۶۲: ۱۱). از این منظر مکتب اسلام، مکتب تربیتی کاملی را ارائه نموده که دستورات و قواعد و روش‌های تربیتی آن از چشمه‌سار همیشه جاری وحی الهی گرفته‌شده و با رهنمودهای امامان معصوم علیهم‌السلام در نظر و عمل، لباس حقیقت پوشیده تا بهترین راهنمای تربیت در راه رسیدن به خلیفه‌اللهی و انسان کامل شدن باشد (دفتر نشر امام علی ۱۳۷۶: ۹-۸). در این راستا، یکی از بهترین راه‌های آشنایی با این نظام جامع تربیتی، واکاوی گفتار و اندیشه‌های حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام است؛ چراکه با بررسی دقیق بیانات این پیشوای بزرگ جهان اسلام، می‌توان مفاهیم مرتبط با واژه‌ی تربیت و عناصر معنایی پیرامون آن را استخراج و تبیین کرد. بر همین اساس، ضروری است ابعاد گوناگون تربیت صحیح و هم‌سو با فرامین دینی، با بهره‌گیری از تحلیل محتوای دقیق بیانات حضرت، نظام‌مند شده و به‌صورت مدون در اختیار مربیان و متولیان تعلیم و تربیت قرار گیرد.

از سویی متخصصان زبان‌شناس معتقدند برای فهم درست و دقیق مفاد و معانی واژه‌ها به‌ویژه در متون دینی قدیمی باید به بافت و سیاق و روابط بین متون هم توجه کرد (ایزوتسو ۱۳۶۰: ۲۵)؛ بنابراین ضرورت ایجاد می‌کند به‌منظور شناخت ابعاد متفاوت تربیت و به‌تبع دستیابی به مفاهیم جامع و کاربردی مرتبط با آن، با مطالعه و جستجو در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام که مبتنی بر وحی الهی است، نه تنها معانی ظاهری و لغوی واژه تربیت که مفاهیم تربیتی مستتر در بیانات ایشان نیز مشخص گردیده و یک نمای کلی از شبکه معنایی «تربیت» مدنظر ایشان ارائه شود.

با تکیه بر این رویکرد واژه «تربیت» که به سبب معانی و مفاهیم گسترده و وسیع، لیکن مرتبط و نزدیک، در متون دینی به‌صورت شبکه معنایی به‌هم‌پیوسته‌ای ظهور کرده (باقری ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۷۹) باید به دقت کشف و استخراج شود؛ چرا که این شبکه معنایی گاهی با به نمایش گذاشتن «روابط درونی» بین واژه‌های مرتبط، یعنی بیان ماهیت و مشخص نمودن روابط مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن و گاهی با ایجاد «روابط بیرونی» این واژه با دیگر واژه‌ها، نوع ارتباط بین مفهوم تربیت با سایر موضوعات را مشخص نموده است (خامنه‌گر ۱۳۸۹: ۳۲). از این رو، مسئله اصلی این پژوهش، کشف و تحلیل مفاهیم تربیتی در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام و ترسیم نمایی کلی از روابط معنایی و کاربردی واژه «تربیت» است. سؤالات تحقیق نیز این است که «تربیت» در کلام ایشان چه جایگاهی دارد؟ چه گستره‌ای را شامل می‌شود؟ و چه ارتباطی بین کلمات، مضامین و حوزه‌های معنایی مرتبط با آن وجود دارد؟ با توجه به این نیاز، روش‌شناسی این پژوهش تحلیل محتوای مبتنی بر مضمون‌کاوی در راستای کشف روابط معنایی و شبکه‌های مفهومی انتخاب شده است. این روش چند مرحله‌ای شامل: ۱) استخراج داده‌ها از دو منبع اصلی نهج‌البلاغه و غررالحکم ۲) شناسایی و طبقه‌بندی مفاهیم مرتبط با «تربیت» در سه سطح: کلمات، مضامین و شبکه معنایی با توجه به سیاق سخنان حضرت امیر علیه‌السلام ۳) تحلیل روابط درونی و بیرونی مفاهیم استخراج‌شده برای شناسایی پیوندهای معنایی ۴) ترسیم شبکه معنایی تربیت بر اساس یافته‌های تحلیل و ۵) تفسیر یافته‌ها با توجه به بافت و سیاق متون است. این فرایند امکان بررسی عمیق و چندبعدی مفهوم تربیت در اندیشه حضرت امیر علیه‌السلام را به‌خوبی فراهم می‌آورد.

در راستای این پژوهش و در سال‌های اخیر در زمینه شبکه معنایی واژه و مفهوم «تربیت» مقالات معدودی نگاشته شده که البته همه با محوریت آیات قرآن بوده است.

ابراهیمی (۱۴۰۰) در مقاله «حوزه معنایی تربیت بر اساس واژگان جانشین در قرآن کریم» به این مطلب اشاره نموده که «تربیت» مدنظر قرآن کریم، تنها تربیت عام و تکوینی است که شامل همه مخلوقات خداوند می‌شود و واژه‌های تزکیه، اصلاح، رشد و هدایت عهده‌دار مفهوم تربیت در سطح و مرتبه‌ای بالاتر از تربیت تکوینی هستند و هر چهار واژه با مفهوم تربیت ارتباط مستقیم و تنگاتنگ دارند. فتحی (۱۴۰۰) نیز در مقاله «تبیین روش معناشناسی واژگان تربیتی کلیدی قرآن؛ معناشناسی موردی مفهوم تربیت» می‌نویسد: در منظومه معنایی قرآن، واژه «تزکیه» کانون مفاهیم تربیت اسلامی است. همه مفاهیم دیگر چون تربیت، تعلیم کتاب و حکمت، هدایت، رشد و فلاح، پیرامون آن معنا می‌شوند. حسینی نیا و سالکی (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیلی بر معناشناسی واژگان قرآنی در حوزه تربیت؛ ترسیم شبکه معنایی آن در قرآن کریم»، «تربیت» را از دیدگاهی خاص و متفاوت مورد مذاقه قرار داده و معتقدند: در شبکه معنایی تربیت در قرآن، واژگان الله، ملائکه، جن و انسان در عین اینکه در نثر آیات قرآن کریم در یک مرتبه به‌عنوان مربی مطرح شده‌اند، در مرتبه‌ای دیگر، خود واژگان ملائکه، جن و انسان در همان نصوص آیات، نقش مربی را دارند. احمدزاده (۱۳۸۹) در مقاله «مفهوم‌شناسی تربیت در قرآن کریم» بیان می‌کند که واژه‌هایی که پیرامون و هم‌معنای «تربیت» در آیات قرآن کریم استفاده شده‌اند عبارت‌اند از: اصلاح، تزکیه، تهذیب، رشد و هدایت. مهدیزاده (۱۳۸۱) نیز در مقاله خود با عنوان «کاوشی در ریشه قرآنی واژه «تربیت» و پیامد معنایی آن»، این‌طور نتیجه گرفته که در قرآن «تربیت» از ریشه «رب» که ناظر به تربیت روحی و دینی است، در مقایسه با تربیت از ریشه «ربو» که به معنای بزرگ کردن و تربیت جسمانی است بیش‌تر مورد توجه و کاربرد قرار گرفته است. با بررسی این پیشینه مشخص می‌شود که تاکنون شبکه معنایی واژه «تربیت» تنها از منظر قرآن بررسی شده و پژوهشی به تحلیل روابط معنایی این مفهوم در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام نپرداخته است. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام مطالعه حاضر را توجیه می‌کند.

۲. مفهوم‌شناسی تربیت

کلمه تربیت در برخی از کتب لغت، به معنی ثابت و استوار کردن، هر چیزی را در جای خود قرار دادن، راست و درست کردن (عمید ۱۳۸۹: ۳۱۶)، پرورش، رفتار شایسته و برابر با نظام ارزشی یک جامعه یا محیط کار آمده است (صدری افشار و همکاران ۱۳۷۳: ۳۳۲).

همچنین به پروردن، پروراندن، تأدیب و سیاست، ترقی و برتری (فلسفی ۱۳۸۱: ۱۶۷) و ادب و اخلاق به کسی آموختن (معین ۱۳۸۶: ۳۵۱) نیز معنا شده است. این واژه گاهی هم به معنای آمادگی، آشکار کردن استعداد، تشکیل یا پرورش قوای ذهن، تکرار و توجه به گذشته و تشکیل‌دهنده ذهن (نقیب زاده ۱۳۷۸: ۷۰) به‌کاررفته است. البته یکی دیگر از معانی تربیت؛ انتخاب رفتار و گفتار مناسب و ایجاد شرایط و عوامل ضروری محیطی برای متربی است؛ به‌گونه‌ای که او بتواند استعدادهای نهفته خود را در تمامی ابعاد وجودی پرورش دهد، به‌طور هماهنگ شکوفا سازد و به‌تدریج به سوی هدف و کمال مطلوب حرکت کند. به‌عبارت دیگر، تربیت می‌تواند به معنای فرآیند پرورش استعدادهای طبیعی موجود در متربی هم تلقی شود (نذیر ۱۴۰۳: ۴۵). بر این مبنا می‌توان گفت: «تربیت» مفهوم بی‌پایان و بی‌کرانه‌ای است که شامل تمامی ساحت‌های زندگی یک انسان می‌شود و فراتر از محیط، وسیع‌تر از عالم و ژرف‌تر از رفتار بیرونی و نهان و سرشت آدمی است. تربیت ریشه در هزاران نسل پیشین انسانی دارد و سایه تأثیر آن بر تمام نسل‌های پسینی نیز ادامه خواهد داشت. فرآیند تربیت، در رشد و تعالی درونی‌ترین ویژگی‌ها، خصلت‌های روحی و روانی انسان‌ها رخ می‌نماید و برآیندهای مستقیم دارد. این فرا روندگی و بی‌کرانگی تربیت، پیچیدگی در فهم حقیقت و چیستی آن را در پی آورده است، چندان‌که بسیاری از کارشناسان و دانشمندان تعلیم و تربیت از جمع‌بندی مفهوم و ابعاد تربیت عاجز آمده و گاه به تعریف‌های سطحی و تسامح بار از آن بسنده کرده‌اند (هاشمی ۱۳۸۸: ۳۱-۳۰).

البته نکته مهم و قابل‌توجه اینکه به نظر می‌رسد واژه «تربیت» از اواخر قرن پنجم هجری مخصوصاً با آثار امام محمد غزالی وارد زبان و ادبیات فارسی شده است. ایشان در کتاب احیای علوم دین که نزدیک به هزار سال از تألیف آن می‌گذرد مکرراً واژه «تربیت» را در معانی مختلف رشد جسمانی و رشد معنوی به‌کاربرده است. از طرف دیگر راغب اصفهانی اولین کسی است که در قرن چهارم هجری در کتاب مفردات، تعریفی از تربیت را ذیل ریشه «رَبَّ» ارائه می‌دهد. باتوجه به این، شاید بتوان چنین نتیجه‌گیری کرد که واژه «تربیت» در عصر نزول قرآن کریم به معنای کنونی تربیت به کار نمی‌رفته و متداول نبوده است و به همین دلیل این واژه به شکل مصدری در قرآن کریم بیان‌نشده و واژگان دیگری عهده‌دار رساندن این مفهوم در قرآن کریم بوده‌اند (ابراهیمی ۱۴۰۰: ۶۰). از همین روست که واژه تربیت به‌طور مشخص و با همین عبارت در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام نیز به‌کاربرده نشده است؛ لذا در این پژوهش کلمات و مضامین و شبکه معنایی مربوط به طیف مفهومی

«تربیت» مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته است تا از رهگذر آن بتوان به روابط معنایی میان آن‌ها و نیز به یک ساختار منسجم مفهومی در این زمینه دست یافت.

۱.۲ کلمات مربوط به طیف مفهومی تربیت

در منابع اصیل لغت عرب، واژه «تربیت» با دو ریشه «رَبَّ» و «رَبَّو» مرتبط دانسته شده است. هر دو ریشه در بیانات حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام به کار رفته‌اند و می‌توان از خلال کاربردهای متنوع آن‌ها، به فهمی دقیق‌تر از تلقی ایشان از تربیت دست یافت. این بخش با تمرکز بر همین دو ریشه، به بررسی نمونه‌هایی از استعمال‌های ایشان می‌پردازد؛ کاربردهایی که با معانی‌ای چون پرورش، رشد، تدبیر و افزودن در ارتباط‌اند و طیفی از مفاهیم ناظر به تربیت را در بافت کلام حضرت آشکار می‌سازند.

۱.۱.۲ مشتقات ر-ب-ب: واژه «رَبَّ» در اصل به معنی تربیت و پرورش است، یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی تا به حد نهائی و تمام‌وکمال آن برسد (راغب اصفهانی بی‌تا: ۳۳۶). البته اطلاق آن بر فاعل، به معنی مربی به‌طور استعاره بوده و همچنین به معنای رئیس، مالک و صاحب نیز می‌آید (قرشی ۱۳۷۷: ۴۲۵). ماده «رَبَّ» و استعمال و مشتقات آن در ارتباط با انسان، فراخوانی وسیعی از آیات قرآن را در برگرفته و دارای دو عنصر معنایی مالکیت و تدبیر است. پس رَبَّ به معنای مالک مدبر است؛ یعنی هم صاحب است و تصرف در مایملک از آن او و هم تنظیم و تدبیر مایملک در اختیار اوست (باقری ۱۳۹۰: ۵۳).

به واژه «تربیت» از این ریشه در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام بیشتر اشاره شده است. حضرت امیر علیه‌السلام در فراز سوم قصار ۱۴۷ فرموده‌اند مردم سه گروه‌اند: عالم تربیت‌کننده (عالم ربّانی) و متعلم بر راه نجات و احمقانی که از هر داعی باطل اطاعت کنند. در اصل «رَبّانی» به معنی مربی بوده (قرشی ۱۳۷۷: ۴۲۶) و منظور از «عالم ربّانی» حاملان علم و تقوا و معرفت الهی‌اند که کار آن‌ها تربیت شاگردان و پرورش روح و فکر آن‌هاست. در فراز ۵۶ تا ۵۸ از خطبه ۱۰۸ نیز حضرت از این واژه استفاده نموده و می‌فرمایند: به سخن مرد خدا و مربی الهی خویش (رَبّائیکُم) گوش فرا دهید، دل‌های خود را نزد او حاضر سازید و هنگامی که به‌خاطر احساس خطر به شما فریاد می‌زند، بیدار و متنبه شوید (مکارم شیرازی ۱۳۸۸: ۴/ ۵۳۹-۵۳۸).

در خطبه ۶۸ نهج البلاغه و فراز هفتم آن نیز به کلمه «رَبِّیب» اشاره شده که به معنای «تربیت شده» است. قرشی (۱۳۷۷) می گوید: نادرستی را ربیبه گویند که شوهر دوم زن، او را تربیت می کند. حضرت در این خطبه با به کار بردن کلمه ربیب اشاره نموده اند که محمد بن ابی بکر مورد محبت و تربیت شده ایشان می باشد. البته در جملاتی دیگر حضرت علیه السلام به واژگانی چون «مَرْبُوب»؛ (خطبه ۱۵۲، فراز ۲۳)، «مَرْبُوبُونَ»؛ (خطبه ۶۵، فراز ۲۲) و «مَرْبُوبِينَ»؛ (خطبه ۹۱، فراز ۳۸۰) از مشتقات این کلمه اشاره نموده اند که همگی بر پرورش و پروراندن و تربیت کردن دلالت دارد. از این رو می توان گفت: حضرت در بیانات خود، با به کارگیری واژگانی مانند «رَبَّانِی»، «رَبِّیب» و «مَرْبُوب»، بر اهمیت تربیت الهی و نقش «مربیان» در هدایت و پرورش انسان ها تأکید کرده اند. این مفاهیم نشان می دهد که ایشان تربیت را فرآیندی الهی و هدفمند می دانند که تحقق آن جز با هدایت «مربیان» میسر نیست.

۲.۱.۲ مشتقات ر- ب - و: اگر واژه تربیت از باب «تفعیل» و از ماده «رَبَّو» باشد، به معنی زیادت (فراهِیدی بی تا: ۸/ ۲۸۴)، نمو دادن، وسیله رشد را فراهم ساختن و پاک گردانیدن آمده و بدیهی است که علاوه بر رشد دادن جسم، نمو و پرورش دادن و زیاد کردن استعداد در جهت کمال نیز مورد نظر است، چه بسا آنچه تحت تربیت قرار می گیرد تربیتش به ظاهر نیز، تنزّل پیدا کند (صناعی ۱۳۷۸: ۱۱). عرب زبانان به تپّه «رَبْوَه» می گویند، چراکه نسبت به سطح زمین برآمده تر است، نفس زدن را نیز «رَبَّو» گفته؛ چراکه به هنگام نفس کشیدن، سینه برآمده می شود و نیز «رَبَا» را بدین نام نهاده اند از آن روی که بر مال، افزوده می شود؛ لذا تربیت از این ریشه به معنای زیادت، نما و علو می باشد (ابن فارس بی تا: ۲/ ۴۸۳). البته برخی بر این نظر هستند که واژه های ربا و رَبّ بیانگر مفاهیم یکسان هستند و تنها شامل پرورش و رشد جنبه های جسمانی اند و به عناصر اساسی علم، هوش و فضیلت که در واقع عنصرهای سازنده تعلیم و تربیت حقیقی اند، یاری نمی رساند (العطاس ۱۳۷۸: ۵۱-۵۲).

در میان بیانات گهربار حضرت امیر علیه السلام، پنج واژه با ریشه «ر-ب-و» به کار رفته است. در فراز نخستِ قصار ۴۶۵، دو بار از این ریشه با واژگان «رَبَّی» و «رَبَّو» استفاده شده که به معنای تربیت کردن و زیادت بخشیدن است (قرشی ۱۳۷۷: ۴۳۰)؛ آنجا که حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام در ستایش از اصحاب و انصار رسول الله صلوات الله علیه و آله و سلم می فرمایند: به خدا آنان (اصحاب) اسلام را پروراندند، چنان که کره اسب از شیر

گرفته را پرورش می‌دهند (همان: ۴۳۱). البته در این سخن، تربیت به معنای مطلق پرورش دادن اعم از پرورش مادی و معنوی و انسان و غیر انسان به کار رفته است. چراکه در مورد اسلام، رشد و نمو معنوی و در مورد دوم (کره‌اسب) پرورش مادی و جسمی مراد است؛ یعنی انصار پیامبر کسانی بودند که با تلاش و جهاد و مبارزه‌شان، زمینه رشد و پیشرفت اسلام را فراهم ساختند. در مورد دیگر و از این ریشه نیز کلمه «یُرَبِّی» در فراز دوم قصار ۶۲ به کار رفته است. این قصار مربوط به روش پاسخ دادن به ستایش‌ها و نیکی‌ها می‌باشد که کلمه یُرَبِّی به همان معنای زیادت در بخشش به کار رفته است. حضرت در این بیان فرموده‌اند: چون تو را ستودند، بهتر از آنان ستایش کن و چون به تو احسان کردند، بیشتر از آن ببخش. در بقیه موارد سخنان حضرت علیه‌السلام نیز، این واژه و با این ریشه همگی به معنای زیادت یا مکان مرتفع و بالآمده به کار رفته‌اند (قصار ۴۴۷، فراز ۱ و خطبه ۱۶۳، فراز ۱۵ و خطبه ۹۱، فراز ۲۶۵). از این رو، استعمال این مشتقات در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام، ناظر بر سیر افزایشی، تعالی بخش و کمال‌گرای مفهوم تربیت است که هم در بُعد جسمانی و هم در ساحت معنوی و ارزشی نمود می‌یابد.

۲.۲ مضامین مربوط به طیف مفهومی تربیت

در ادامه تحلیل مفهومی واژه «تربیت» در سخنان حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، این بخش به بررسی مضامینی اختصاص دارد که طیف معنایی «تربیت و پرورش دادن» را در کلام آن حضرت شکل می‌دهند. این واژگان که گاه به صورت مستقیم و گاه به شکل ضمنی بر تربیت دلالت دارند، در بافت خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه و نیز در سخنان منقول در غررالحکم شناسایی شده‌اند. تحلیل آن‌ها با دقت در ساختار سیاقی، قرائن معنایی و مراجعه به شروح و ترجمه‌های معتبر انجام گرفته تا نشان داده شود که حضرت امیر علیه‌السلام چگونه با بهره‌گیری از واژگان متنوع، ابعاد مختلف تربیت را در حوزه‌های فردی، اجتماعی و الهی ترسیم کرده‌اند. بررسی این واژگان، لایه‌های عمیق‌تری از روابط معنایی تربیت را در سخنان ایشان آشکار می‌سازد.

۱.۲.۲ مشتقات ص-ن-ع: در فراز دهم نامه ۲۸ نهج‌البلاغه، حضرت امیر علیه‌السلام مشتقات ریشه «ص-ن-ع» را در فراز «فَإِنَّا صَنَّا عُمَّ رَبَّنَا وَ النَّاسُ بَعْدُ صَنَّا عُمَّ لَنَا» فراتر از معنای لغوی ساده به کار برده‌اند تا مفهوم عمیق تربیت‌شدگی و پرورش معنوی را بیان کنند (قرشی ۱۳۷۷: ۶۴۸). این فراز، سلسله‌مراتب تربیتی را نشان می‌دهد که ابتدا اهل بیت

علیهم السلام مستقیماً تحت تربیت و پرورش الهی قرار گرفته‌اند؛ «صَنَائِعُ رَبِّنَا» و سپس خود، مربیان و راهنمایان مردم شده‌اند؛ «النَّاسُ يُعَدُّ صَنَائِعُ لَنَا». در واقع، خداوند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را تربیت کرده و ایشان مسیر تربیتی را برای اهل بیت علیهم السلام هموار ساختند و آنان نیز این راه را برای هدایت و تربیت مردم ادامه دادند (مکارم شیرازی ۱۳۸۶: ۳۹۷/۹). سیاق این بخش با انتساب مستقیم «صَنَائِع» به «رَبِّ» و ساختار تربیتی آن، جریان پیوسته و هدفمند تربیت و هدایت را از خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله، سپس اهل بیت علیهم السلام و در نهایت به مردم نشان می‌دهد و بدین ترتیب معنای «تربیت‌شدگی» در این فراز تثبیت و تقویت می‌شود.

۲.۲.۲ مشتقات ح-ض-ن: در فراز ۳۴۸ از خطبه ۹۱ نهج البلاغه، واژه «حَضَنْتَ» در توصیف فرآیند شکل‌گیری لؤلؤ در دل دریا به کار رفته است. حضرت می‌فرمایند: خداوند از لؤلؤهایی که در درون صدف‌ها پنهان‌اند و امواج دریا آن‌ها را در دامن خود پرورش داده‌اند، آگاه است (علیزاده ۱۳۶۰: ۶۸). استعمال این واژه در چنین بافتی نشان‌دهنده معنای «پرورش و تربیت در دل حمایت و احاطه» است. فعل «حَضَنْتَ» در اینجا دلالت بر نوعی مراقبت تدریجی در دل طبیعت دارد که سبب رشد و شکل‌گیری مرواریدها می‌شود، بی‌آنکه فاعل انسانی داشته باشد. این کاربرد می‌تواند معنای تربیت را، نه فقط در سطح انسانی، بلکه در قالب پرورش تکوینی و الهی اشیا نیز گسترش دهد (مکارم شیرازی ۱۳۸۸: ۱۸۹/۴)؛ بنابراین، کاربرد واژه «حَضَنْتَ» در اینجا دلالتی ضمنی بر تربیت دارد و نشان می‌دهد که این معنا از دل ساختار متن و فضای مفهومی آن قابل استنباط است، نه صرفاً از ترجمه.

۳.۲.۲ مشتقات ر-و-ض: ریاضت از ریشه «راض، یروض» به معنای مهار، تربیت و پرورش تدریجی است که در اصطلاح به خودسازی و تهذیب و تربیت نفس اطلاق می‌شود (رودگر ۱۳۹۱: ۹۶). در فراز ۸ از نامه ۴۵، حضرت امیر علیه السلام می‌فرمایند: «إِنَّمَا هِيَ نَفْسِي أَرُوضُهَا بِالتَّقْوَى»، یعنی «نفس خویش را با تقوا رام می‌سازم و می‌پرورانم». سیاق جمله و ترکیب آن با واژه «تقوا» نشان می‌دهد که این «ریاضت» صرفاً به معنای مهار نیست، بلکه ناظر به فرایندی تربیتی است که به رشد معنوی و آمادگی برای حیات اخروی منجر می‌شود. هدف نهایی این فرایند یعنی ورود امن به صحنه قیامت و ثبات در لغزشگاه‌ها نیز خود نشان‌دهنده بُعد تربیتی آن است. همچنین در این بیان، ریاضت می‌تواند به معنای «رام ساختن تدریجی نفس» آمده باشد که گاه برای حیوانات چموش به کار می‌رود و گاه برای

نفس سرکش انسان و امروزه به معنای ورزش و پرورش نیز به کار می‌رود (مکارم شیرازی ۱۳۷۵: ۱۰/۱۹۶). از این رو، می‌توان گفت که در این سیاق، واژه «أروضها» با قرینه معنایی و مفهومی «تقوا»، بیش از آنکه به معنای صرف کنترل یا تمرین باشد، ناظر به فرآیند تربیت نفس است.

۴.۲.۲ مشتقات س-و-س: واژه «سیاست» در اصل به معنای امر و نهی کردن، سامان‌بخشی و ادب‌آموزی است. حضرت امیر علیه‌السلام در فراز اول از قصار ۱۴۶ می‌فرماید: «سُئِلُوا إِيْمَانَكُمْ بِالصَّدَقَةِ»، به معنای کامل کردن ایمان با صدقه؛ چنان‌که گویی فردی را تربیت و تأدیب می‌کنند (آمدی ۱۳۶۶: ۴/۱۳۵). در عبارت دیگری نیز حضرت علیه‌السلام، این واژه را صریحاً در معنای تربیت و پرورش به کار برده‌اند: «سیاست و تربیت کنید نفس‌های خود را به پرهیزگاری» که در آن، مقصود از «سیاست کردن نفس‌ها»، همان تربیت و کمال‌بخشی آن‌هاست از رهگذر تقوا (همان). همچنین حضرت در سخنی دیگر، «تربیت نفس» را برترین گونه سیاست معرفی می‌کنند (آمدی ۱۳۸۱: ۳۰۴)؛ بنابراین، کاربرد این واژه در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام نشان می‌دهد که سیاست‌کردن ایمان و نفس، به معنای فرآیند تربیتی‌ای است که با پرهیزگاری و خودسازی به کمال می‌رسد و این معنا با مفهوم تربیت پیوند عمیق دارد.

۵.۲.۲ مشتقات د-ر-ب: در مجموعه سخنان حضرت امیر علیه‌السلام، واژه «يُدْرَبُ» تنها یک‌بار، در خطبه ۲۳۸ به کار رفته است. این واژه به معنای خو گرفتن به عادت‌های نیکو، فراگیری ادب، دانش و فرهنگ آمده است. حضرت امیر علیه‌السلام در این خطبه می‌فرماید: برخی از مردم، شایسته آن‌اند که دین و ادب بیاموزند، تحت تعلیم و تربیت قرار گیرند و به عادت‌های پسندیده خو بگیرند و برای سرپرستی آنان، ولی و قیمی تعیین شود (مکارم شیرازی ۱۳۸۶: ۸/۵۷۶). در این سخن، بر ضرورت تعلیم و تربیت و نقش هدایت‌گری مربی تأکید شده است. واژه «يُدْرَبُ» در این سیاق، نشان‌دهنده فرآیندی تربیتی است که در آن، فرد با نظارت و سرپرستی به‌سوی رشد اخلاقی و رفتاری سوق داده می‌شود. از این رو، می‌توان کاربرد این واژه را ناظر به معنای تربیت دانست؛ تربیتی که با خو گرفتن تدریجی به ارزش‌های اخلاقی و الهی و تحت اشراف مربی محقق می‌شود.

۶.۲.۲ مشتقات ا-د-ب: واژه «أَدَب» در اصل به معنای دعوت کردن است ولی از آنجاکه رعایت احترام در گفتار و رفتار، تواضع و استفاده از واژگان همراه با تکریم، موجب جذب

و دعوت دیگران به سوی فرد می‌شود، مجموعه این امور را «ادب» می‌نامند. در برابر آن، افراد بی‌ادب کسانی هستند که نه احترام اشخاص و مجالس را رعایت می‌کنند و نه در کلام خود ادب را پاس می‌دارند. بر همین اساس، «تأدیب» نیز به آموزش ادب، تعلیم و تربیت و یاد دادن آداب اطلاق می‌شود (مکارم شیرازی ۱۳۷۵: ۱۲/۶۷۲). از سوی دیگر، تربیت مفاهیم و ابعاد گوناگونی دارد؛ اما وجه مشترک بیشتر آن‌ها ایجاد خصال نیکو، آداب پسندیده و اخلاق حسنه در فرد است؛ بنابراین، «آداب» از جمله اهداف اساسی تربیت به شمار می‌رود و می‌توان گفت تربیت با ادب پیوندی درونی دارد. از این‌رو، در مواردی واژه «ادب» به معنای تربیت و گاه مترادف با آن به کار می‌رود، به‌ویژه زمانی که در قالب ثلاثی مزید (أَدَبٌ، يُؤَدَّبُ، تَأْدِيبٌ) استفاده شود که به معنای آموختن ادب است. نمونه روشن آن، سخن حضرت امیر علیه‌السلام است که می‌فرماید: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ أَدَبُهُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ وَهُوَ أَدَبُنِي وَأَنَا أُؤَدَّبُ الْمُؤْمِنِينَ (ابن شعبه، ۱۳۸۹: ۲۹۷)؛ یعنی: «خدای متعال پیامبرش را ادب آموخت (تربیت کرد) و او مرا تربیت کرد و من نیز مؤمنان را تربیت می‌کنم» (بافکار ۱۳۸۹: ۱۵).

مشتقات واژه «ادب» در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام بارها و بارها تکرار شده و این نشان‌دهنده جایگاه کلیدی آن در فرآیند تربیت فردی و اجتماعی است. ایشان در کلمات قصار ۵۴ و ۱۱۳، ادب را گران‌بهاترین میراث دانسته‌اند و در فراز سوم از قصار ۳۹۹، یکی از اساسی‌ترین حقوق فرزند بر پدر را «ادب و تربیت درست» او می‌دانند (مکارم شیرازی ۱۳۹۰: ۱۵/۲۵۱). همچنین حضرت امیر علیه‌السلام در موارد متعددی از واژه «تأدیب» بهره گرفته و آن را معادل تربیت دانسته‌اند. از جمله در فراز دوم قصار ۳۵۹ که می‌فرماید: «ای مردم، خودتان را با ادب و تربیت و اصلاح، مهذب کنید» و در قصار ۷۳، آنجا که تأکید می‌کنند: «هر کس خود را در جایگاه پیشوایی مردم قرار می‌دهد، باید پیش از آموزش دیگران، خویش را تعلیم، تربیت و تأدیب کند؛ زیرا کسی که خود را تربیت می‌کند، به احترام سزاوارتر است از آن‌که مربی دیگران است» (مکارم شیرازی ۱۳۸۶: ۱۲/۴۳۵).

۳.۲ شبکه معنایی مربوط به طیف مفهومی تربیت

پس از تحلیل کلمات و مضامین مرتبط با مفهوم تربیت در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام، در این بخش، تمرکز پژوهش از شناسایی مفاهیم منفرد فراتر رفته و به واکاوی روابط درونی و ساختار معنایی میان مفاهیم مرتبط با تربیت معطوف شده است. در حالی که بخش

پیشین بر تحلیل محتوای هر کلمه یا مضمون به‌طور مستقل تمرکز داشت، در این بخش هدف، ترسیم شبکه‌ای از مفاهیم هم‌افق و هم‌معنا با تربیت است که در لایه‌های معنایی با آن قرابت دارند. شبکه معنایی، روشی است برای نشان‌دادن روابط میان مفاهیم از طریق گره‌ها (نمایانگر مفاهیم) و اتصالات (روابط معنایی) که به ترسیم منظومه‌ای از مفاهیم هم‌بسته می‌انجامد (مختاری و رضایی ۱۳۹۲: ۷۶). تحلیل این شبکه نشان می‌دهد که «تربیت» در نگاه حضرت امیر علیه‌السلام مفهومی منفرد و محدود نیست، بلکه در پیوند با مجموعه‌ای از مفاهیم اخلاقی، معنوی و اجتماعی قابل فهم و معناست.

۱.۳.۲ تزکیه نفس: واژه «تزکیه» در معنای زدودن رذایل اخلاقی و پرورش فضایل، با مفهوم تربیت از ریشه «رَبَّ» که به معنای ایجاد تحوُّلی تدریجی در شیء تا رسیدن به کمال مطلوب همراه با تخلیه از بدی‌ها و تخلیه به خوبی‌هاست، همپوشانی معنایی دارد (ابراهیمی ۱۴۰۰: ۷۳-۷۲). در اینجا نکته قابل توجه این‌که «تربیت» فقط به معنای افزایش و پرورش است ولی «تزکیه» دو معنای متضاد افزایش و کاهش را در خود دارد و وسیع‌تر از تربیت است؛ چون در تزکیه، وظیفه مربیان افزایش هیچ مقوله‌ای از بیرون نیست، بلکه کاهش عناصری است که از بیرون به درون راه‌یافته و نظام ارزشی کامل درونی را در تار و پود خود می‌تند و به تعبیر قرآن غل و زنجیر و وزر و وبال آدمی می‌شود (خاقانی اصفهانی ۱۳۸۳: ۹۸-۹۷). بر این اساس تزکیه و تربیت دو عنصر از هم جداناپذیر و هم‌معنا هستند که هر دو در کنار هم موجب رشد و تعالی انسان در ابعاد مختلف اخلاقی و معنوی می‌شوند.

حضرت امیر علیه‌السلام، بهترین نفس‌های تربیت‌شده را آن‌هایی دانسته‌اند که بیشترین مراتب تزکیه را طی کرده و از گناهان و رذایل اخلاقی پاکیزه‌ترند (آمدی ۱۳۶۶: ۳/۴۲۶) و نیکویی ادب و تربیت داشتن را نیز باعث پیراستگی و تزکیه اخلاق می‌دانند (لثی واسطی ۱۳۷۶: ۲۸۱). بدان معنا که این هردو، درهم‌تنیده‌اند و تربیت خوب، تزکیه را به همراه دارد و تزکیه نفس از بدی‌ها و رذایل، تربیت نیکو را. البته در برخی از سخنان حضرت امیر علیه‌السلام، مانند خطبه ۱۹۳، فراز ۱۵ و نامه ۲۸، فراز ۱۰، «تزکیه» به معنای خودستایی و ادعای پاکی نفس به‌کار رفته که مورد نکوهش قرار گرفته است؛ با این حال، همین نهی نیز جنبه‌ای تربیتی و تأدیبی دارد (فتحی ۱۴۰۰: ۱۳۹). بدین ترتیب در شبکه معنایی تربیت، تزکیه نه تنها هم‌معنا با تربیت است، بلکه به‌مثابه یکی از پیوندهای کانونی، نقش اساسی در

تحلیل روابط معنایی واژه «تربیت» در سخنان ... (صدیقه کاویانی و دیگران) ۱۰۳

شکل‌گیری مفاهیم اخلاقی چون ادب، تهذیب و تقوا دارد و تحلیل این رابطه، منظومه مفهومی تربیت را در کلام حضرت امیر علیه‌السلام کامل‌تر می‌سازد.

۲.۳.۲. تعلیم معارف کتاب الهی: یکی از مفاهیمی که در شبکه معنایی «تربیت» جای می‌گیرد، تعلیم معارف کتاب الهی است. در آیات قرآن، «تزکیه» در کنار بعثت، رسالت، تلاوت آیات و نیز تعلیم کتاب و حکمت آمده است؛ چنان‌که در آیه دوم سوره مبارکه جمعه می‌فرماید: «وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ». کنار هم قرار گرفتن این مفاهیم نشان می‌دهد که تعلیم کتاب الهی و تزکیه، دو گره زیر بنایی در شبکه معنایی تربیت‌اند و تحقق تربیت بدون آن‌ها ممکن نیست؛ چرا که تعلیم کتاب الهی، هم‌افق با تزکیه، تحول‌آفرین و رشددهنده است و در فرآیند تربیت نقش اساسی ایفا می‌کند (فتحی ۱۴۰۰: ۱۴۲-۱۴۱). در نگاه حضرت امیر علیه‌السلام و بنابر خطبه ۱۱۰ نیز، قرآن بهار دل‌هاست؛ کتابی که با آموزه‌های زندگی‌بخش خود جان و دل انسان را طراوت می‌بخشد و شفای دردهای درونی است. به واسطه رهنمودهای آن، می‌توان از آفت‌هایی چون نفاق، کفر، زشتی‌ها و رذایل اخلاقی‌های یافت؛ لذا بی‌تردید، چنین کتابی با تأثیر عمیق خود بر قلب و رفتار انسان، نقشی راهبردی در تربیت اخلاقی و معنوی ایفا می‌کند (پهلوان و جینی‌فروشان ۱۳۹۱: ۵۵).

جایگاه تعلیم معارف کتاب الهی در فرآیند تربیت، نه تنها در آیات قرآن، بلکه در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام به‌روشنی نمایان است. ایشان در فراز ۲۳ از نامه ۳۱، با تأکید بر این مطلب می‌فرمایند: «وَأَنْ أُبْتَدِئَكَ بِتَعْلِيمِ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ»؛ بدان معنا که تعلیم قرآن را نقطه آغاز تربیت فرزند خود معرفی کرده و به همه مسلمانان می‌آموزد که آموزش فرزندان را از قرآن آغاز کنند؛ چرا که این تعلیم، پایه‌گذار کامل‌ترین تربیت است (مکارم شیرازی ۱۳۷۵: ۵۲۲/۹). همچنین در فراز سه قصار ۳۹۹، حضرت علیه‌السلام پس از اشاره به حقوق فرزند، از میان تمام آداب و تعالیم تربیتی، نخست بر تعلیم قرآن تأکید می‌کند؛ زیرا قرآن مجموعه‌ای جامع از آموزه‌های توحیدی، معادی، اخلاقی و احکام الهی است (مکارم شیرازی ۱۳۷۵: ۲۵۴/۱۵). بر این اساس، تعلیم معارف قرآن، تنها مقدمه‌ای بر تربیت نیست، بلکه بخشی اساسی از ساختار معنایی آن است و تربیت بدون آن شکل نمی‌گیرد.

۳.۳.۲. عبرت: عبرت واژه‌ای است که با مفهوم تربیت ارتباط معنایی تنگاتنگی دارد و در تحلیل شبکه‌ای واژه تربیت، می‌توان آن را یکی از مؤلفه‌های اصلی و گره‌های درونی این شبکه دانست؛ زیرا هر دو به نوعی به دگرگونی در انسان و عبور از وضعیت نامطلوب به

وضعیت مطلوب اشاره دارند. به همین علت اسلام به‌طور گسترده مسلمانان را به سیر در آفاق و انفس، توأم با تفکر و اندیشه در سرگذشت دیگران فراخوانده است (قائمی مقدم ۱۳۸۰: ۷۲). در این شبکه معنایی، تربیت به فرایند شکل‌گیری شخصیت و رفتار فرد از طریق آموزش، پرورش و هدایت اشاره دارد، در حالی که عبرت به تغییر در نگرش و رفتار فرد بر اثر تجربه و تأمل در پیامدهای اعمال دیگران اشاره می‌کند. با این حال، هر دو فرایند در دل یک میدان معنایی مشترک عمل می‌کنند که غایت آن تحول و رشد انسان در مسیر فضیلت است. به عبارتی، عبرت گرفتن یعنی از صفات بد به صفات خوب عبور کردن و در واقع تربیت شدن در اثر مواجهه با واقعیت‌ها و پیامدهای آن‌ها. اگر کسی حوادث روزگار را ببیند و از صفت بد به خوب عبور نکند، نمی‌گویند او عبرت گرفت؛ می‌گویند تماشا کرد. ولی اگر از صفت بد و زشتی به نیکی عبور کرد، می‌گویند اعتبار و عبرت گرفت (جوادی آملی ۱۳۶۸: ۱۳۲) و تربیت شد. بر این مبنا در جریان عبرت، انسان باید تحت‌تأثیر امری قرار گیرد و قلبش به آن متمایل و خاشع گردد تا معرفت و شناخت جدیدی برایش حاصل شده و به دنبال آن سلوک و رفتاری متناسب با آن، در او به وجود آید و در واقع به‌نوعی بصیرت برسد. این بصیرت، ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها را برای انسان معلوم کرده و راهنمای عمل و رفتار بیرونی او می‌گردد (قائمی مقدم ۱۳۸۰: ۷۴-۷۲) تا به تربیت و هدایتی نیکو و مورد انتظار دست یابد؛ امری که به‌وضوح جایگاه عبرت را در شبکه معنایی تربیت تثبیت می‌کند.

حضرت امیر علیه‌السلام در فراز ۲۰ از خطبه ۱۸۲، تاریخ را منبعی عظیم برای عبرت‌آموزی معرفی فرموده و در فراز ۸ از خطبه ۱۱۴ نیز دنیا را سرای عبرت می‌داند. افزون بر این، در بیانات آن حضرت، تجربه‌های زندگی، پدیده مرگ و شگفتی‌های آفرینش نیز از دیگر منابع عبرت به‌شمار آمده‌اند؛ منابعی که می‌توانند نقشی اساسی در فرایند تربیت انسان ایفا کنند (اخوان و احمدیان احمدآبادی ۱۳۹۱: ۱۰-۶). ایشان در این راستا و در اهمیت عبرت‌آموزی در فراز چهاردهم خطبه ۱۵۳ می‌فرمایند: «اهل بصیرت کسی است که بشنود و بیندیشد، بنگرد و ببیند و از حوادث عبرت گیرد». ایشان در فرازهای ۱۰ تا ۱۲ خطبه ۸۵ نیز با تأکید بر اهمیت عبرت‌گیری، مسلمانان را به بهره‌مندی از آیات، نشانه‌های روشن، اندرزها و هشدارهای بیان‌شده فرا می‌خوانند. اوج این نگاه تربیتی در نامه ۳۱، فرازهای ۹ و ۱۰ خطاب به امام حسن علیه‌السلام دیده می‌شود، آنجا که حضرت می‌فرمایند: «دلت را از دگرگونی روزگار و زشتی‌های گردش شب و روز بترسان، تاریخ

گذشتگان را بر او بنما و آنچه بر سر پیشینیان آمده است به یادش آور». این سخنان نشان می‌دهند که عبرت‌گیری از سرگذشت دیگران، زمینه‌ساز تربیت اخلاقی، تقویت بصیرت و اصلاح رفتار فردی است.

۴.۳.۲ هدایت: در شبکه معنایی «تربیت»، واژه «هدایت» یکی از مفاهیم هم‌خانواده و کلیدی به شمار می‌رود. هدایت مراتبی از ارائه طریق تا رساندن به مقصد را در برمی‌گیرد و هدف آن، رساندن انسان به سعادت و کمال است؛ امری که با غایت تربیت، یعنی رشد و کمال‌یافتگی، اشتراک کامل دارد (ابراهیمی ۱۴۰۰: ۷۸). از این رو، هدایت به معنای نشان‌دادن راه و ارشاد، با تعلیم و تربیت رابطه‌ای تنگاتنگ دارد (فتحی ۱۴۰۰: ۱۴۳). با این حال، تحقق فرایند تربیت که غایت آن رشد و کمال‌یافتگی انسان است، مستلزم هدایت مستمر و آگاهانه است؛ زیرا توانایی‌های انسان به شدت تحت تأثیر عوامل محیطی و وسوسه‌های درونی و بیرونی قرار دارد و همین امر، زمینه انحراف از مسیر صحیح رشد را فراهم می‌سازد. بر این اساس، هدایت به‌عنوان بُعدی کلیدی و پیش‌نیاز تربیت، از سوی خداوند متعال بر پایه قاعده لطف تأمین شده است؛ به گونه‌ای که سازوکارهایی برای راه‌نمایی انسان به مسیر درست و یاری‌رسانی به او در دستیابی به کمال در نظر گرفته شده است (حاجیلوئی محب و شمخانی ۱۴۰۰: ۶۱).

این پیوند ذاتی میان هدایت و تربیت، در سخنان حضرت امیر علیه‌السلام نیز انعکاسی روشن دارد. ایشان در فراز ۴۰ خطبه ۱۴۷، قرآن را بهترین کلام و عامل هدایت و تربیت انسان می‌دانند. این هدایت‌گری قرآن، به‌فرموده ایشان در فراز ۲ خطبه ۱۶۷، شامل تبیین خیر و شر، دانایی و نادانی و قرار گرفتن در مسیر درست است. در فراز ۲۲ خطبه ۱۱۰ نیز پیروی از سنت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله را هدایت‌بخش‌ترین و استوارترین مسیر رشد و کمال معرفی می‌کنند. همچنین در فراز اول خطبه چهارم، امامت را نیز وسیله نجات از جهالت و عامل هدایت امت می‌دانند: «شما مردم، به‌وسیله ما از تاریکی‌های جهالت نجات یافتید و هدایت شدید». بر پایه این سخنان، می‌توان منابع هدایت، همچون قرآن، نبوت و امامت را نهادهایی دانست که دو سطح از هدایت را فراهم می‌آورند: از یک‌سو «هدایت شناختی» یا همان تعلیم که به ارائه معارف می‌پردازد و از سوی دیگر «هدایت ایصالی» که همان تحقق تربیت در عمل و رساندن انسان به مقام مطلوب است (قائم‌امیری و دیگران ۱۳۹۸: ۲۱۱)؛ بنابراین، «هدایت» در منظومه معنایی تربیت، نه تنها مفهومی هم‌جهت، بلکه بستری است برای فهم عمیق‌تر سیر تربیتی در نگاه توحیدی اسلام.

۵.۳.۲ رشد: در شبکه معنایی واژه «تربیت»، مفهوم «رشد» جایگاهی ممتاز دارد. رشد به معنای حرکت آگاهانه در مسیر حق، خیر و کمال است و از حیث معنایی با «هدایت» هم‌پوشانی دارد، با این تفاوت که هدایت می‌تواند به خیر یا شر باشد، اما رشد تنها به سمت حقیقت و صلاح جهت‌گیری دارد (فتحی ۱۴۰۰: ۱۴۳). از این‌رو، رشد و تربیت هر دو به‌سوی کمال و سعادت انسانی می‌انجامند، اما رشد در مرتبه‌ای فراتر از تربیت قرار می‌گیرد؛ چرا که برخلاف تربیت که گاه حرکتی غیرآگاهانه و تحت هدایت بیرونی است، رشد بر پایه انتخاب و آگاهی درونی فرد شکل می‌گیرد (ابراهیمی ۱۴۰۰: ۷۶). رشد فرآیندی درونی، مستمر و ارادی است که انسان را به شناخت حقیقت و تحقق ظرفیت‌های وجودی‌اش سوق می‌دهد. درحالی‌که تربیت می‌تواند زمینه‌ساز این حرکت باشد، اما این خود فرد است که باید با آگاهی، اراده و انگیزه به‌سوی رشد گام بردارد؛ بنابراین، در منظومه مفهومی تربیت، «رشد» را می‌توان به‌منزله نقطه اوج و غایت این فرآیند دانست.

حضرت امیر علیه‌السلام در کلام نورانی خود، رشد در صراط مستقیم را از بهترین مسیرها معرفی کرده‌اند (آمدی ۱۳۷۸: ۱/ ۴۷۱). در فراز ۲۳ تا ۲۵ نامه ۳۱ نیز پس از بیان تعلیم کتاب خدا همراه با تفسیر، اصول، احکام و حلال و حرام آن به‌عنوان آغاز تربیت، می‌فرمایند: «پسرم! امیدوارم خداوند تو را با این تعالیم در رشد و رستگاری موفق گرداند و به راهی که درخور توست، هدایت و تربیت نماید». این هم‌نشینی «تعلیم»، «هدایت»، «تربیت» و «رشد» در کلام حضرت، تصویری روشن از رابطه شبکه‌ای این مفاهیم ارائه می‌دهد که در آن، رشد مقصد نهایی تربیت معرفی می‌شود.

۶.۳.۲ نظم: «نظم» در شبکه معنایی «تربیت» جایگاه مهمی دارد، اما نه به‌عنوان مفهومی مترادف، بلکه به‌مثابه مقدمه و ابزار تحقق تربیت. نظم با فراهم کردن ساختار بیرونی، زمینه‌ای فراهم می‌سازد تا ساختار درونی فرد نیز در مسیر رشد و پرورش قرار گیرد. درواقع، تربیت بدون نظم امکان‌پذیر نیست، چراکه نظم، بستر تحقق اهداف تربیتی را مهیا می‌سازد. به تعبیر دیگر، نظم، محیطی منسجم و پایدار برای رشد شخصیتی و اخلاقی فرد فراهم می‌کند و به‌مثابه شرط لازم برای عملی شدن فرآیند تربیت تلقی می‌شود. بر همین مبنا، اسلام که دینی نظام‌مند و هدف‌محور است، همواره بر نظم تأکید کرده و پیروان خود را به دوری از بی‌نظمی و بی‌برنامگی دعوت کرده است. تمامی احکام اسلامی همچون واجبات، مستحبات، محرمات و مکروهات در راستای نظم‌بخشی به زندگی فردی و اجتماعی

تحلیل روابط معنایی واژه «تربیت» در سخنان ... (صدیقه کاویانی و دیگران) ۱۰۷

طراحی شده‌اند (الهامی‌نیا و یوسفیان ۱۳۷۶: ۱/ ۱۳۶-۱۳۷). این احکام، زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری، تعهد و در نهایت تربیت فردی و اجتماعی هستند.

اهمیت نظم تا آن‌جاست که حضرت امیر علیه‌السلام در فراز سوم از نامه ۴۷، پس از سفارش به تقوا، بلافاصله به «نظم در امور» وصیت می‌فرماید. این توصیه کلی، ابعاد گوناگون زندگی مانند مسائل فردی، خانوادگی، عبادی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را در بر می‌گیرد (مکارم شیرازی ۱۳۷۵: ۱۰/ ۲۶۴). از منظر ایشان، بی‌نظمی نه تنها مانع تربیت بلکه عامل آشفتگی در حیات انسانی و اجتماعی است و در مقابل، پایبندی به نظم، شخصیت فرد را سامان داده و اخلاق و رفتار او را در مسیر اعتدال و رشد قرار می‌دهد (فیضی‌پور ۱۴۰۰: ۶۳). در نتیجه، می‌توان نظم را در شبکه مفهومی تربیت، نه به عنوان هم‌معنا، بلکه به عنوان زیرساخت و پیش‌نیاز ضروری تربیت تعریف کرد. همان‌طور که تربیت به معنای سوق دادن انسان به سوی کمال است، نظم نیز با ایجاد بستر بیرونی پایدار، به این فرایند جهت می‌دهد. این دو، چونان دو کفه ترازو، باید هم‌زمان تقویت شوند تا انسانی متوازن، با ساختار درونی منسجم و رفتار بیرونی منظم تربیت گردد.

۷.۳.۲ الگو: یکی از واژگان کلیدی در شبکه معنایی «تربیت» است که نسبت آن با تربیت، نه صرفاً رابطه‌ای تشابهی یا مترادف، بلکه بر ارتباطی ریشه‌ای و مقوم با آن دلالت دارد. در واقع، «الگوپذیری» را می‌توان به مثابه سازوکار اصلی در فرایند تربیت دانست؛ سازوکاری که در کنار مفاهیمی همچون «تقلید»، «تعلیم» و «تأثیر اجتماعی»، معنای تربیت را کامل می‌کند و با آن پیوندی ساختاری دارد. این مفاهیم اگرچه از نظر لغوی متفاوت‌اند، اما در بستر شبکه معنایی واحدی به هم متصل می‌شوند و در تعامل با یکدیگر، ساختار تربیتی فرد را شکل می‌دهند. در روان‌شناسی تربیتی نیز «الگوپذیری» به عنوان یکی از مؤثرترین روش‌های یادگیری مطرح شده و تأکید می‌شود که انسان از کودکی تا بزرگسالی، بخش عمده‌ای از رفتارها، نگرش‌ها و حتی ارزش‌های خود را از طریق مشاهده و تقلید از دیگران فرا می‌گیرد (عباسی مقدم ۱۳۷۱: ۴۳-۴۲). در همین راستا، تربیت بدون الگو، مفهومی ناقص و ناکارآمد خواهد بود؛ زیرا الگوها نقش مهمی در جهت‌دهی و شکل‌دهی شخصیت ایفا می‌کنند. می‌توان گفت که «الگوپذیری»، چونان ریشه‌ای برای درخت تربیت است که اگر محکم و درست باشد، بار تربیت نیز سالم و پرثمر خواهد بود.

در این شبکه معنایی، مفهوم «الگو» هم در مسیر مثبت تربیت و هم در مسیر منفی آن کارکرد دارد. به تعبیر دیگر، الگو می‌تواند منشأ تربیت صالح یا تربیت فاسد باشد. از این رو،

متون دینی به‌ویژه آیات قرآن و بیانات اهل‌بیت علیهم‌السلام توجه ویژه‌ای به معرفی الگوهای مثبت و هشدار نسبت به الگوهای منفی داشته‌اند (کامیابی ۱۳۹۷: ۳۴-۳۵). حضرت امیر علیه‌السلام نیز در مواضع گوناگون به نقش کانونی الگو در تربیت پرداخته‌اند. در خطبه ۱۶۰ فرازهای ۵۲ تا ۵۴، پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله را به‌عنوان الگویی جامع معرفی کرده‌اند که شناخت خوبی‌ها و بدی‌ها و پیمودن مسیر رشد و تعالی با اقتدای به او ممکن می‌شود. همچنین در فراز ۸۰-۷۹ همین خطبه، حضرت علیه‌السلام به‌صراحت پیامبر صلی‌الله علیه و آله را «اسوه‌ای برای الگوطلبان» می‌نامند. در نامه ۳۱، فراز ۲۶ نیز به فرزندشان سفارش می‌فرمایند که بهترین میراث تربیتی، الگو گرفتن از سیره صالحان پیشین است؛ کسانی که خود تربیت‌شدگان مسیر هدایت بوده‌اند (عارف و همکاران ۱۴۱۷: ۵/۱۹). بر این اساس، در شبکه معنایی تربیت، «الگو» را می‌توان حلقه‌ای پیوندی میان یادگیری، شخصیت‌سازی، جهت‌گیری اخلاقی و سبک زندگی دانست؛ حلقه‌ای که با مفاهیم مجاور خود همچون هدایت، رشد، تعلیم و تزکیه در پیوند است و بدون آن، تحقق تربیت ممکن نخواهد بود.

۳. تحلیل روابط معنایی واژه و مفهوم «تربیت» در کلام حضرت امیر علیه‌السلام

«تربیت» یکی از اساسی‌ترین نیازهای وجودی انسان است؛ نیازی که شخصیت فردی را می‌پرورد، حیات اجتماعی را سامان می‌دهد، راه رسیدن به حیات طیبه را می‌گشاید و سعادت دنیوی و اخروی را تحقق می‌بخشد. بر این مبنا پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد مضمون‌کاوی سه‌لایه‌ای (کلمات، مضامین و شبکه معنایی)، به بررسی عمیق روابط معنایی واژه و مفهوم «تربیت» در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام در نهج‌البلاغه و غررالحکم پرداخته است. هدف این بررسی، شناسایی و تبیین مفاهیم واژگانی و ساختارهای مفهومی مرتبط با تربیت و ترسیم شبکه معنایی جامعی برای این مفهوم کلیدی بوده است.

در گام نخست، با واکاوی دقیق کتب شریف نهج‌البلاغه و غررالحکم، واژگان مشتق شده از دو ریشه اصلی «رَبَّ» و «رَبَّو»، استخراج و طبقه‌بندی شدند. این دو ریشه از نظر اهل لغت خاستگاه مرکزی واژه «تربیت» به شمار می‌روند و در متون دینی و ادبی کلاسیک، بیشترین هم‌پوشانی معنایی با مفاهیم تربیت، اصلاح و رساندن به کمال را دارا هستند. تحلیل معانی و کاربرد این واژگان در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام نشان داد که مفاهیمی

مانند «عالم ربّانی»، «ربیب»، «مربوب» و افعالی چون «ربّوا» و «یُربّی» در سیاق‌های ناظر به تربیت انسان، نفس، یا حتی جامعه به‌کار رفته‌اند.

در گام دوم، دامنه تحلیل توسعه یافت و مضامینی که در سیاق بیانات حضرت امیر علیه‌السلام بار تربیتی آشکاری داشتند، با واکاوی تمامی ترجمه‌ها و شروح معتبر نهج‌البلاغه و غررالحکم شناسایی شدند. این مضامین اگرچه از نظر ریشه‌شناختی با «تربیت» متفاوت‌اند، اما در بستر معنایی خاص خود، مفهوم تربیت را به‌نحو مؤثری القا می‌کنند. برای مثال، واژه‌هایی مانند «صَنَائِع»، «حَصَنَت»، «أَرَوْضُهَا»، «سُؤَسُوا»، «تَأْدِيبٌ» و «يُدْرَبُ» که در ظاهر دلالت مستقیمی بر مفهوم تربیت ندارند، در سیاق‌هایی به‌کار رفته‌اند که بیان‌گر فرآیند تربیت، تهذیب، اصلاح یا آماده‌سازی هستند؛ امری که با بررسی بافت کلام، هم‌نشینی واژگان و تأیید مفسران و شارحان این دو کتاب گرانقدر، تأیید و تثبیت می‌شود.

در گام سوم، بر اساس تحلیل لایه‌های معنایی، مفاهیمی شناسایی شدند که هرچند معنای «تربیت» در آن‌ها تصریح نشده، اما با آن رابطه‌ای نزدیک، هم‌افق یا ساختاری دارند. این مفاهیم چون «تزکیه»، «هدایت»، «رشد»، «عبرت»، «الگو»، «تعلیم کتاب» و «نظم»، به‌عنوان عناصر هسته‌ای شبکه معنایی مفهوم تربیت در بیانات حضرت امیر علیه‌السلام بازشناسی شدند. تحلیل این مفاهیم نشان می‌دهد که ساختار تربیت در نگاه علوی، بر سه سطح اساسی استوار است: «تربیت منش» مانند تزکیه و تهذیب نفس؛ «تربیت کنش» شامل سلوک رفتاری اخلاقی، مثل نظم و انضباط، الگوپذیری و عبرت‌گیری؛ و «تربیت بینش» همچون تعلیم معارف قرآن و هدایت الهی.

همچنین تحلیل کیفی داده‌های استخراج‌شده بیان‌گر آن است که حضرت امیر علیه‌السلام در بیانات خویش، بر نقش «مربی» در تحقق تربیت توجه ویژه داشته و بر آن تأکید کرده‌اند. در بیانات ایشان، مربی می‌تواند خداوند متعال، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، امام علیه‌السلام، عالم ربّانی، والدین یا حتی خود فرد نسبت به نفس خویش باشد. در همین چارچوب، تربیت نه‌تنها امری تعلیمی بلکه تعبدی، تعاملی و جامعه‌محور تلقی شده است. همچنین مخاطبان تربیت در این نظام معنایی بسیار گسترده‌اند؛ از فرد گرفته تا جامعه و طبیعت، همگی در قلمرو تربیت جای می‌گیرند و از آن اثر می‌پذیرند.

۴. نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که «تربیت» در اندیشه علوی، نظامی منسجم و همه‌سویگر است که بر سه محور بنیادین هویت درونی، عملکرد بیرونی و نگرش شناختی استوار است و رشد فردی، تعامل اجتماعی و تجلی ارزش‌های والای انسانی را به صورت یکپارچه دنبال می‌کند. این ساختار سه‌بعدی، تربیت را از یک فرآیند خطی و صرفاً تعلیمی فراتر برده و آن را به سازوکاری مستمر، خودآگاهانه و تعاملی تبدیل می‌کند که در آن، فرد هم مربی و هم مربی است. گستردگی نقش‌آفرینان و «مربیان» تربیت، از خداوند و اولیاء الهی تا والدین و خود فرد، و دامنه «مربیان» از نفس تا جامعه و طبیعت، بیانگر رویکرد کلان و جامع حضرت امیر علیه‌السلام است که تربیت را در قالب ساختاری فراراهبردی و تحول‌آفرین تحقق می‌بخشد، نه صرفاً عملکرد نهادی یا آموزشی.

بر پایه این یافته‌ها، شبکه معنایی تربیت در بیانات ایشان می‌تواند به‌عنوان سازه نظری کلان برای طراحی و بازنگری برنامه‌ها و مدل‌های بومی تربیتی معاصر عمل کند؛ برنامه‌هایی که هم به پرورش ظرفیت‌های فردی و جمعی توجه دارند و هم پاسخگوی چالش‌های هویتی، فرهنگی و اخلاقی جوامع اسلامی باشند. این رویکرد، «تربیت» را نه به‌عنوان ابزار کنترل یا انطباق، بلکه به‌عنوان مسیر تحقق تعادل وجودی، اعتلای فضایل نفسانی و زیست‌معنادار معرفی می‌کند و افقی تازه برای بازتعریف تربیت در عصر حاضر فراهم می‌آورد.

پیشنهادهای کاربردی

- طراحی و پیاده‌سازی برنامه‌های تربیتی با رویکردی کل‌نگر و مبتنی بر توجه هم‌زمان به ابعاد اخلاقی، اجتماعی و جسمانی تربیت.
- تدوین و برگزاری دوره‌های تخصصی برای توانمندسازی مربیان با تأکید بر خودسازی و تعالی اخلاقی آنان.
- توجه ویژه به مبادی آداب بودن، نظم‌پذیری و عادت‌های نیکو در طراحی برنامه‌های تربیتی.
- تقویت هم‌افزایی میان خانواده‌ها و نهادهای حکومتی با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی در جهت ارتقای اثربخشی برنامه‌های تربیتی.

کتابنامه

قرآن کریم.

- نهج البلاغه، ترجمه آیتی، انصاریان، دشتی، شهیدی، فیض الاسلام، مکارم شیرازی.
- ابراهیمی، زهرا (۱۴۰۰)، «حوزه معنایی تربیت بر اساس واژگان جانشین در قرآن کریم»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۲۹، شماره ۵۰، ۵۹-۸۱.
- ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۸۹)، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، ترجمه علی اکبر میرزایی، قم: صالحان.
- ابن فارس، احمد (بی تا)، معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، جلد ۲، قم: مکتب الاعلام اسلامی.
- احمدزاده، محمدعالم (۱۳۸۹)، «مفهوم شناسی تربیت در قرآن کریم»، راه تربیت، سال پنجم، شماره ۱۳، ۱۱-۳۰.
- اخوان، محمد و اکرم احمدیان احمدآبادی (۱۳۹۱)، «عبرت آموزی و نقش آن در اخلاق و تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی (ع)»، پژوهش نامه علوی، دوره ۳، شماره ۵، ۱-۲۲.
- ادیب، علی محمدحسین (۱۳۶۲)، راه و روش تربیت از دیدگاه امام علی (ع)، تهران: مؤسسه انجام کتاب.
- العطاس، سید محمد نقیب (۱۳۷۸)، مفهوم آموزش و پرورش در اسلام، ترجمه محمد حسین ساکت، تهران: انتشارات موسسه مطالعات اسلامی.
- الهامی نیا، علی اصغر و نعمت الله یوسفیان (۱۳۷۶)، اخلاق اسلامی، جلد ۱، قم: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۶۰)، ساختمان مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن، ترجمه فریدون بدره ای، تهران: قلم.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶)، شرح محقق بارع بر غرر الحکم و دُرر الکلم، شارح محمد بن حسین آقا جمال خوانساری، تصحیح جلال الدین محدث، جلد ۴، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۷۸)، غررالحکم و دررالکلم آمدی (ره)، مصحح سید هاشم رسولی محلاتی، جلد ۱ و ۲، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۸۱)، تصنیف غررالحکم، مترجم مصطفی درایتی، مشهد: ضریح آفتاب.
- بافکار، حسین (۱۳۸۹)، آداب اجتماعی اسلام «مبانی، روش ها و کارکردها»، قم: مرکز پژوهش های اسلامی.
- باقری، خسرو (۱۳۸۹)، رویکردها و روش های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: پژوهشکده فرهنگی و اجتماعی.

۱۱۲ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- باقری، خسرو (۱۳۹۰)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: انتشارات مدرسه.
- پهلوان، منصور و شکوه چینی‌فروشان (۱۳۹۱)، «اعجاز قرآن از دیدگاه امیرمؤمنان علی (ع)»، پژوهش‌نامه علوی، دوره ۳، شماره ۵، ص ۴۷-۶۵.
- جواد آملی، عبدالله (۱۳۶۸)، اسرار عبادت، تهران: الزهرا.
- حاجیلوئی محب، محمدمهدی و مریم شمخانی (۱۴۰۰)، «معناشناسی «هدایت» در نهج‌البلاغه، بر پایه هم‌نشینی واژگانی»، پژوهش‌نامه علوی، دوره ۱۲، شماره ۲۳، ۵۵-۸۰.
- حسینی نیا، سید محمدرضا و سارا سالکی (۱۳۹۸)، «تحلیلی بر معناشناسی واژگان قرآنی در حوزه تربیت؛ ترسیم شبکه معنایی آن در قرآن کریم»، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۲۱، ۸۵-۱۰۲.
- خاقانی اصفهانی، محمد (۱۳۸۳)، «تربیت یا تزکیه چالشی بزرگ در اخلاق اسلامی»، اخلاق، شماره ۱۴، ۹۰-۱۰۲.
- خامه گر، محمد (۱۳۸۹)، «شبکه معنایی موضوعات قرآن؛ معرفی شش رویکرد در تفسیر موضوعی قرآن کریم»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۶۳، ۲۳۶-۲۷۱.
- دفتر نشر امام علی علیه‌السلام (۱۳۷۶)، تربیت در نهج‌البلاغه، تهران: انتشارات تربیت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی‌تا)، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم.
- رودگر، محمدجواد (۱۳۹۱)، «ریاضت مشروع (آثار معنوی - معرفتی آن)»، مطالعات معنوی، شماره ۴ و ۵، ۹۳-۱۲۴.
- صدری افشار، غلامحسین و همکاران (۱۳۷۳)، فرهنگ فارسی امروز، تهران: نشر کلمه.
- صناعی، مهدی (۱۳۷۸)، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، مشهد: سناباد.
- عارف، محمدصادق و همکاران (۱۴۱۷)، شرح نهج‌البلاغه ابن میثم، جلد ۵، مشهد مقدس: آستان قدس رضوی.
- عباسی مقدم، مصطفی (۱۳۷۱)، نقش اسوه‌ها در تبلیغ و تربیت، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- علیزاده، عمران (۱۳۶۰)، واژه‌های نهج‌البلاغه، بی‌جا: بی‌نا.
- عمید، حسن (۱۳۸۹)، فرهنگ فارسی عمید، تهران: انتشارات اشجع.
- فتحی، علی (۱۴۰۰)، «تبیین روش معناشناسی واژگان تربیتی کلیدی قرآن؛ معناشناسی موردی مفهوم "تربیت"»، تربیت اسلامی، شماره ۳۸، ۱۲۷-۱۵۱.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (بی‌تا) العین، جلد ۸، چاپ دوم، قم: نشر هجرت.
- فلسفی، احمد (۱۳۸۱)، فرهنگ زبان فارسی، تهران: پیام آزادی.
- فیضی پور، علی اصغر (۱۴۰۰)، «بازآموزی مبانی قرآنی و حدیثی نظم و نظم‌پذیری و رابطه آن با حیات طیبه»، پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، شماره ۳، ۶۲-۸۰.

تحلیل روابط معنایی واژه «تربیت» در سخنان ... (صدیقه کایانی و دیگران) ۱۱۳

قائم‌امیری، علی و شهین سیمپاری و محمد آرمند (۱۳۹۸)، «بررسی اثربخشی تربیت بر سازندگی فرد و اجتماع از منظر قرآن مجید با نگاهی به عرفان اسلامی»، فصلنامه عرفان اسلامی، شماره ۶۰، ۲۱۰-۲۳۱.

قائم‌امیری، محمد رضا (۱۳۸۰)، «عبرت و تربیت در قرآن و نهج البلاغه»، روش‌شناسی علوم انسانی، شماره ۲۷، ۶۹-۹۱.

قرشی، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، مفردات نهج البلاغه، تهران: قبله.

کامیابی، محمد مهدی (۱۳۹۷)، «تأملی در معناشناسی واژه «اسوه» در قرآن و حدیث»، علوم حدیث، شماره ۸۸، ۳۳-۵۹.

لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، عیون الحکم و المواعظ، محقق حسین حسینی بیرجندی، قم: دارالحدیث.

مختاری، شهره و حدائق رضایی (۱۳۹۲)، «بررسی شناختی شبکه معنایی حرف اضافه «با» در زبان فارسی»، زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان، شماره ۹، ۷۳-۹۴.

معین، محمد (۱۳۸۶)، فرهنگ معین، چاپ دوم، بی‌جا: انتشارات زرین.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵)، پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، جلد ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، جلد ۸، ۹، ۱۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۸)، پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، جلد ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۰)، پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، جلد ۱۵، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.

مهدیزاده، حسین (۱۳۸۱)، «کاوشی در ریشه قرآنی واژه «تربیت» و پیامد معنایی آن»، نشریه معرفت، شماره ۵۹، ۱۰۴-۱۱۰.

نذیر، محمد (۱۴۰۳)، «روش‌های تربیتی حضرت یعقوب (علیه السلام) از منظر قرآن کریم»، گفت‌وگو، شماره ۲۸، ۴۳ تا ۶۱.

نقیب زاده، عبدالحسین (۱۳۷۸)، نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش، چاپ بیست و دوم، تهران: نشر گلشن.

هاشمی، سید حسین (۱۳۸۸)، «چیستی و اهداف تربیت»، پژوهش‌های قرآنی، ویژه‌نامه قرآن و فلسفه تربیت، شماره ۵۹ و ۶۰، ۳۰-۷۱.